

7. Perov V.A. Kvalifikatsiya prestupleniy, sovershennykh s ispol'zovaniyem kriptovalyuty: Avtooref... na soisk.uchen.step. k.y.n.-26 s.

8. Utegenova Ye.N. Osobennosti ugolovnoy otvetstvennosti za moshennichestvo s ispol'zovaniyem kriptovalyuty // Tsifrovoye pravo. – 2023. – № 3. – S. 48–52.

9. Dolgiyeva M.I. Predotvrashcheniye legalizatsii prestupnogo dokhoda pri ispol'zovanii kriptovalyuty // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2019. - N4. - S.213-218.

10. Gracheva YU.V., Malikov S.V., Chuchayev A.I. Predotvrashcheniye otkloneniy v tsifrovom mire sredstvami ugolovnogo prava // Pravo. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki. 2020. № 1. S. 188-210.

11. Sidorenko Ye.L. Kriminologicheskiy risk obrashcheniya kriptovalyuty // Ekonomika. Nalogi. Pravo. 2017. - № 6. - S. 147–154.

12. Prostoserdov M.A. Ekonomicheskiye prestupleniya, sovershayemyye v kiberprostranstve, i kontrmery: avtoferentsiya. dis. ...k. vash n. - M., 2016. - 28 s.

13. Bayseytova A.T., Sapash M.A. Kriptovalyuta kak ob"yekt moshennichestva: kvalifikatsiya i voprosy pravoprimeneniya // Respublika Kazakhstan M.I.M. Esbolatov kon'. Nauchnyye trudy Almatinskoy akademii. - 2025. № 2(83) - S. 99-103

FTAXP 10.81.45
ЭОЖ 343.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6181.2026.83.1.010>

А.Е. Төлеген^{1*}, Н.Б. Калкаева¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(e-mail: * alina.tgn@mail.ru, nesibeli77@mail.ru)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ҚЫЛМЫСТЫҚ ТЕРІС ҚЫЛЫҚҚА ТАҒАЙЫНДАЛАТЫН ЖАЗА ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ғылыми негізделген талдау нәтижесінде қылмыстық теріс қылық ұғымын енгізудің негізгі алғышарттары ретінде қылмыстық және әкімшілік құқықтың шекарасын нақтылау, сот төрелігін оңтайландыру және қылмыстық саясатты заман талабына сай жетілдіру қажеттілігі қарастырылады. Сонымен қатар, тәжірибелік мамандардың пікірлері қылмыстық теріс қылық институтының енгізілуі қылмыстық сот ісін жүргізуді жеңілдететінін, құқық қорғау органдарының жүктемесін азайтатынын және қылмыстық жауапкершіліктің әділ әрі тиімді жүзеге асуына ықпал ететінін көрсетеді.

Осы тұрғыда мақалада қылмыстық теріс қылықтар үшін көзделген жаза түрлерінің мазмұны, олардың ізгілендіру саясатына сәйкестігі және құқық қолдану тәжірибесіндегі тиімділігі жан-жақты талданады. Автор бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаларды кеңінен қолданудың маңыздылығын негіздеп, айыппұл, қоғамдық және түзету жұмыстары сияқты баламалы санкциялардың профилактикалық әрі тәрбиелік әлеуетін ашады. Сонымен бірге, шынайы өкіну, жәбірленушімен татуласу, медиация институты және қылмыстық жауаптылықтан босату негіздерінің өзара байланысы қарастырылады.

Зерттеуде БҰҰ құжаттары мен шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, жәбірленушінің мүддесін басым ескеретін және дауларды бейбіт жолмен шешуге бағытталған тетіктерді дамыту қажеттілігі дәлелденеді. Қорытындыда қылмыстық заңнаманы жетілдіру, жазаларды саралау және құқық қолдану практикасын тиімді ету жөніндегі ғылыми ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: қылмыстық теріс қылық, айыппұл, қылмыстық заңнама, жазалар жүйесі, құқықтық реформа, әкімшілік құқық, қылмыстық жауапкершілік, сот төрелігі, құқықтық саясат.

Толеген А.Е.¹, Калкаева Н.Б.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(e-mail: alina.tgn@mail.ru, nesibeli77@mail.ru)

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ НАКАЗАНИЙ, НАЗНАЧАЕМЫХ ЗА УГОЛОВНЫЕ ПРОСТУПКИ В РАМКАХ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье на основе научно обоснованного анализа рассматриваются основные предпосылки введения понятия уголовного проступка, к которым относятся необходимость четкого разграничения уголовного и административного права, оптимизация правосудия и совершенствование уголовной политики в соответствии с современными требованиями. Отмечается, что внедрение института уголовного проступка способствует упрощению уголовного судопроизводства, снижению нагрузки на правоохранительные органы и обеспечению справедливости и эффективности уголовной ответственности.

В данном контексте подробно анализируются виды наказаний, предусмотренные за уголовные проступки, их соответствие политике гуманизации и эффективность в правоприменительной практике. Обосновывается целесообразность более широкого применения наказаний, не связанных с лишением свободы, раскрывается профилактический и воспитательный потенциал таких альтернативных санкций, как штраф, общественные и исправительные работы. Также рассматривается взаимосвязь института освобождения от уголовной ответственности с деятельным раскаянием, примирением с потерпевшим и медиацией.

С опорой на документы ООН и зарубежный опыт доказывается необходимость развития механизмов, ориентированных на учет интересов потерпевшего и мирное разрешение конфликтов. В заключение формулируются научные предложения по совершенствованию уголовного законодательства, дифференциации наказаний и повышению эффективности правоприменительной практики.

Ключевые слова: уголовный проступок, штраф, уголовное законодательство, система наказаний, правовая реформа, административное право, уголовная ответственность, правосудие, правовая политика.

A.E. Tolegen¹, N.B.Kalkayeva¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University
(e-mail: alina.tgn@mail.ru, nesibeli77@mail.ru)

ISSUES OF IMPROVING THE SYSTEM OF PUNISHMENT IMPOSED FOR CRIMINAL OFFENSES WITHIN THE FRAMEWORK OF THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article, based on a scientifically grounded analysis, examines the main prerequisites for the introduction of the concept of a criminal misdemeanor, including the need to clearly distinguish between criminal and administrative law, optimize the justice system, and improve criminal policy in accordance with modern requirements. It is noted that the implementation of the criminal misdemeanor institution simplifies criminal proceedings, reduces the workload of law enforcement agencies, and ensures the fairness and effectiveness of criminal liability.

In this context, the types of punishments prescribed for criminal misdemeanors, their compliance with the policy of humanization, and their effectiveness in law enforcement practice are analyzed in detail. The author substantiates the expediency of broader application of non-custodial sanctions and reveals the preventive and educational potential of such alternative measures as fines, community

service, and corrective labor. The interrelation between exemption from criminal liability, active repentance, reconciliation with the victim, and mediation is also considered.

Relying on UN documents and foreign experience, the article proves the necessity of developing mechanisms aimed at prioritizing the interests of the victim and promoting peaceful conflict resolution. In conclusion, scientific recommendations are formulated for improving criminal legislation, differentiating punishments, and increasing the effectiveness of law enforcement practice.

Key words: criminal offense, fine, criminal law, penal system, legal reform, administrative law, criminal liability, justice, legal policy.

Kіріспе

Қылмыстық теріс қылық ұғымының қылмыстық заңнамаға енгізілуі -құқықтық реформаның маңызды қадамы. Бұл өзгеріс қылмыстық құқық бұзушылықтарды ауырлығы бойынша саралауға мүмкіндік беріп, жазалау жүйесін ізгілендіруге және оның тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Ғылыми негізделген талдау көрсеткендей, бұл ұғымды енгізудің негізгі алғышарттары - қылмыстық және әкімшілік құқықтың шекарасын нақтылау, сот төрелігін оңтайландыру және қылмыстық саясатты заман талабына сай жетілдіру қажеттілігі болып табылады. Сонымен қатар, тәжірибелік мамандардың пікірлері де бұл өзгерістің қылмыстық сот ісін жүргізуді жеңілдетіп, құқық қорғау органдарының жұмыс жүктемесін азайтатынын, сондай-ақ қылмыстық жауапкершіліктің әділ әрі тиімді болуын қамтамасыз ететінін айқындайды.

Қылмыстық және әкімшілік құқықтың ара-жігін ажырату, сот төрелігінің тиімділігін арттыру және жазалау шараларын ізгілендіру қажеттілігі - қылмыстық теріс қылық институтын енгізудің негізгі алғышарттары болып табылады. Бұл өзгерістер жеңіл қылмыстар үшін қатаң жазалар қолдануды азайтып, олардың алдын алу шараларын күшейтуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу қылмыстық теріс қылықтар үшін қолданылатын жаза түрлерінің мазмұнын, олардың әділдік және пропорционалдылық қағидаттарына сәйкестігін, сондай-ақ жәбірленуші мүддесін қамтамасыз етудегі құқықтық тетіктердің рөлін айқындауға бағытталды. Зерттеуде қылмыстық құқық саласына тән кешенді көзқарас басшылыққа алынып, теориялық тұжырымдар мен құқық қолдану тәжірибесі өзара байланыста қарастырылды.

Дереккөздік база ретінде Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қылмыстық-процестік кодексі, «Медиация туралы» заңы және жаза тағайындау, қылмыстық жауаптылықтан босату, татуласу институттарын реттейтін өзге де нормативтік құқықтық актілер пайдаланылды. Сонымен қатар қылмыстық теріс қылықтар бойынша сот практикасы, құқық қолдану органдарының тәжірибелік материалдары және осы бағыттағы отандық, шетелдік ғылыми еңбектер талдауға алынды.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, зерттеу процесінде келесі әдістер қолданылды: а) салыстырмалы-құқықтық талдау – қылмыстық теріс қылықтар үшін жаза жүйесін және өтемақы, айып институттарын шетелдік тәжірибемен салыстыру мақсатында; ә) жүйелік талдау – жаза, жәбірленуші мүддесі, медиация және қылмыстық жауаптылықтан босату институттарының өзара байланысын қарастыру үшін; б) тарихи-құқықтық талдау – қазақтың әдет-ғұрып құқығындағы «айып» институтының құқықтық табиғатын айқындау үшін; в) формальды-құқықтық талдау – Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі санкцияларды, 63, 65, 68-баптарды және жаза түрлерін құқықтық тұрғыдан зерделеу үшін; г) талдау және синтез әдістері – қылмыстық теріс қылықтар үшін жаза тағайындау тәжірибесіндегі қайшылықтарды қорыту үшін.

Қолданылған әдістер жиынтығы қылмыстық саясатты ізгілендіру бағытында жаза жүйесін жетілдірудің ғылыми негіздерін айқындауға және «айып» түріндегі жаңа жаза институтын құқықтық модель ретінде ұсынуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Қылмыстық құқықтың зерттеу объектісі - қылмыстық теріс қылық пен қылмысқа бөлінетін қылмыстық құқық бұзушылық, сондай-ақ оларды жасағаны үшін жаза. Соңғы жылдары орын алған қылмыстық заңнамадағы өзгерістер көбінесе белгілі бір қоғамдық қауіпті әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылықты белгілеумен, ал кейбір жағдайларда жауапкершілікті жеңілдетумен байланысты. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі кейбір жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар халықаралық құқықтан алынған, оған дәлел ретінде «Бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар» тарауындағы «Соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын бұзу» және т.б. Сонымен қатар, заңгерлер мен заң шығарушы ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды ескере отырып, қылмыстық әрекеттердің аясын кеңейтіп, ақпараттық технологиялар мен коммуникациялар, сондай-ақ медициналық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы жеке тарауды бөлді. Қылмыстық жазаларды жүйесін жетілдіру мәселелерінде мұндай маңызды және елеулі өзгерістерді табу қиын. Қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу, түзеу жұмыстары, қамауға алу сияқты жаза түрлерін тағайындау тәжірибесіне енгізген 1997 жылғы Қылмыстық кодексті есепке алмасақ, онда 2014 жылғы Қылмыстық кодекс шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарға қолданылатын «Қазақстан Республикасынан шығарып жіберу» түріндегі жазаны қоспағанда, жаңалық емес. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қарастырылған жаза түрлерінің тізбесі қоғам сұранысын толық қанағаттандырып, жазаның жан-жақтылығын, әділдігін, толықтығын қамтамасыз етсе, бұл мәселеге мән бермес еді. Профессор У.С. Жекебаевтың «Қылмысқа қарсы күрестегі қылмыстық жазаның рөліне қатысты мәселелерді түсінудің және шешудің жаңа жолдарын іздеу өзекті бола түсуде» деп атап өтуі кездейсоқ болмаса керек. Қылмыстық кодекстегі бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалау мәселесі нарықтық қатынастар жағдайында ерекше өткір болып тұр. Жаза доктринасында түсініксіз және даулы мәселелер көп. Қылмыс пен жаза ұғымдарының арақатынасында, мақсаттар мен жазаның тиімділігін анықтауда түсініксіз тұстары көп» [1, 58 б.]. Мәселе, жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындалатын жазаның сәйкестігі және осылайша, жазаның әлеуметтік мақсаттарын қамтамасыз ету туралы болып отыр. Демек, жазаның әлеуметтік мақсаттары қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарды және басқа да адамдарды түзеумен қатар, әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруді, екіншіден, сотталғанның да жаңа қылмыстар жасауының алдын алуды, және Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 39-бабының 2-бөлігінде аталған басқа да тұлғаларға және тағайындалған жазаның қоғам тілегіне сәйкестігіне, сондай-ақ жазаның мөлшері мен түрінің жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарға сәйкестігіне қатыстылығында болып тұр. Біздің ойымызша, «әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру» ұғымын жазаның әлеуметтік мақсаттарын есепке алу үшін қолдануға болмайды. Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, ең алдымен, қылмыстық жауапкершілік пен жазаның бұлтартпастығын білдіреді, яғни құқық бұзушылық жасаған адамдар құқықтық жауапкершіліктен тыс қалмауы керек.

Адекваттылықты белгілеу, яғни жазаның түрі мен мөлшерінің қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығы мен сипатына сәйкес келуі кінәнің қасақана нысанымен сипатталатынын және қылмыстық теріс қылық, онша ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыстармен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін ерекше қиындық тудырмайды. Осындай құқықтық құбылыстарды негізге ала отырып, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің баптарында халық денсаулығы мен имандылыққа қарсы қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін қамауға алу немесе қоғамдық жұмыстарға тартуды қарастырған жөн; әртүрлі өндірістік объектілерде қауіпсіздік ережелерін бұзумен байланысты құқық бұзушылықтар үшін айыппұл; жеке адамға, конституциялық құрылыс пен мемлекеттің қауіпсіздігіне, қоғамдық қауіпсіздікке және халықтың денсаулығына қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар тарауларында орналасқан қылмыстық теріс қылықтар үшін бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалардың тағайындалатыны қылмыстық саясаттың бір қадам ізгіленгендігінің айғағы болып табылады. Осыған байланысты, Қылмыстық заңның Ерекше бөлігінің көптеген баптарында

балама санкцияларды қарастыра отырып, соттарға жекелеген қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жаза түрін таңдауда кең таңдау құқығын береді. Бүгінгі күнгі қылмыстық заңнамадағы жауапкершіліктің баламалы шараларының әрқашан қарастырылатындығы және осылайша соттарға қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір бөлігі қылмыстық теріс қылықтар үшін әртүрлі жазаларды қолдану мүмкіндігі бар екендігін атап өтуге болады. Осындай жағдайда абайсызда адам өліміне әкеп соғумен сипатталатын онша ауыр емес, орташа ауыр қылмыстар үшін қылмыстық заңда негізгі жаза ретінде бас бостандығынан айыру ғана белгіленген кезде заң шығару қызметі қаншалықты негізделген деген сұрақ туындайды. Бұл заңнамалық тәжірибе көлік құралдарын басқаратын адамдардың жол қозғалысы немесе көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзуы үшін 345-баптың 3 және 4-бөліктерінде, сондай-ақ Қылмыстық кодекстің 344-бабының 2 және 3-бөліктерінде, 348-бабының 3 және 4-бөліктерінде, 354-бабының 3 және 4-бөліктерінде көрсетілген. Осыған ұқсас заңнамалық тәжірибені абайсызда адам өліміне әкеп соққан әрекеттер үшін әртүрлі өндірістік объектілердегі қауіпсіздік ережелерін бұзумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша «Қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» тарауында да кездестіруге болады. Абайсызда адам өліміне әкеп соққан еңбекті қорғау қағидаларын бұзғаны үшін бас бостандығынан айырумен қатар бас бостандығын шектеу түріндегі баламалы жазамен жауаптылықты белгілеу 156-баптың 3 және 4- бөліктерінде көзделгенін көруге болады.

Біздің ойымызша, бұл қылмыстық теріс қылықтар үшін бас бостандығынан айырумен байланысты емес басқа да жаза түрлерін қарастыра отырып, тәрбиелік шараларды қолданған да дұрыс болатын еді. Бұл ретте кінәлі тұлғаның қылмыстық теріс қылық жасағаннан кейінгі белсенді өкінуімен немесе қылмыстық теріс қылықтан зәбір көрген адамның туыстарының татуласуға әрекеттенуімен байланысты тұлғасы мен мінез-құлқы жазаның мөлшері мен түрін таңдауға әсер етуі керек. Мұндай жағдайға бұл тұлғалардың жазасын барынша жеңілдетілген жағдайда, яғни қоғамнан қатаң оқшауланбайтын жағдайда өтеп жатқаны абзал. Қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар болса, кінәлі адам соттан шартты түрде жазалауды да күте алады.

Егер бұл мәселені қылмыстық құқықта қылмыстық мәжбүрлеу шараларын қылмыстық мінез-құлық сипатын анықтаудың барабарлығы тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда болмашы зардаптарға әкеп соққан қылмыстық теріс қылықтар үшін бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалар ғана емес, шартты түрде жазаның толық сәйкес келетінін атап өтуге болады. Бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаға сотталған адамға сынақ мерзімін қолдануды білдіретін шартты жаза кінәлілердің мінез-құлқына мейлі қасақана, мейлі абайсыз қылмыстық теріс жасаған адамның әрекетінің қауіптілік дәрежесі мен сипатына сәйкес келетін әкімшілік қадағалау орнатуды талап етеді. Сондықтан, қоғамдық тәртіпті бұзуға немесе қоғамды сыйламауға әкеп соқтыратын қылмыстық құқық бұзушылықтарға, соның ішінде қылмыстық теріс қылықтарға бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаларды қолданып қана қоймай, шартты түрдегі сынақ мерзімін қолдану орынды.

2014 жылғы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде бірқатар жаңа нормалар бар.

Болмашы зардаптарға әкеп соққан кінәнің абайсызда түрімен сипатталатын қылмыстық теріс қылықтарда әрекеттің субъективтік және объективтік белгілері бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Объективті тұрғыдан алғанда, кінәлі тұлғаның әрекетсіздігі немесе оның міндеттерін тиісінше орындамауы нәтижесінде болмашы зардаптар немесе бір немесе бірнеше басқа да зардаптар орын алады, бұл заң шығарушы позициясынан жауапкершілік мөлшерін арттырудың негіздемесін көрсетеді. Субъективтік жағынан әрекетке немесе әрекетсіздікке және одан туындайтын зардаптарға қатысты мұндай қылмыстық теріс қылықтарды онша ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыстарға жатқызуға мүмкіндік беретін абайсыздық белгілері байқалады. Осы екі фактордың өзара байланысын ескере отырып, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің баптарының санкцияларында белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қосымша жазамен бас бостандығынан айыру-

мен байланысты емес жазаларды ғана белгілеу қажет сияқты. Мұндай қылмыстық теріс қылықтар үшін Қылмыстық кодекстің санкцияларында бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалармен қатар, кінәлінің, әсіресе қылмыстық теріс қылық жасағаннан кейінгі оң мінез-құлық жағдайында қолайлы, жәбірленушінің қажеттілігіне немесе еркіне жауап беретін жазалар қамтылуы тиіс.

Қылмыстық заңда шын өкіну белгілерін ескере отырып, қылмыстық жауаптылықтан босату негіздерін қарастыратын бір 65 бап бар. Біздің ойымызша, жәбірленушімен татуласу шын өкіну ұғымына жақын болғандықтан 65 және 68-баптар бірдей. Басқаша айтқанда, жасаған қылмыстық әрекетіне шын жүректен өкінген адам құзырлы органдарға жүгініп, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға және тергеуге көмектесумен қатар, жәбірленушіден кешірім сұрап, келтірілген зиянды өтей алады, бұл да шын өкіну мен татуласуға тән. Оның үстіне Қылмыстық кодекстің 65-бабында қылмыстардың санаттары туралы ештеңе айтылмаған, тек қылмыстық құқық бұзушылықтың болуы және қылмыстың бірінші рет жасалғаны туралы ғана айтылады. Мұндай жағдайда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тергеуші, егер ол кінәліні қылмыстық жауаптылықтан босатуды қаласа, зардап шеккен адамның туыстарына кінәлі адам келтірген зиянды өтеу түрінде өтелуді қамтамасыз етуге міндетті. Алайда, сотқа дейінгі тергеп-тексеру қызметкерлерінің жоғарыда аталған ниеті болса, мұндай қадамға баруы екіталай, өйткені Қылмыстық кодекстің 68-бабында босатуға тыйым салу шарттарына қатысты Қылмыстық кодекстің 65-бабымен салыстырғанда бұл баптардың бір-бірінен артықшылығы болмаса да, ерекше норма бар. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасында қылмыстық заңмен қатар қылмыстық жауаптылықтан босатудың құқықтық негіздері де қарастырылатынын ескерген жөн. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің іс бойынша іс жүргізуді болдырмайтын мән-жайлардың тізбесін айқындайтын 35-бабында қылмыстық құқық бұзушылық белгілерінің болмауына байланысты қылмыстық істі тоқтату көзделген. Қылмыстық істің барысын осы бағытқа бұру үшін дәлелдемелерді жинауға бағытталған тергеу әрекеттерін, соның ішінде сот сараптамасын тағайындау мен жүргізуді қолдануға болады. Дәстүрлі түрде техникалық құралдармен, соның ішінде көлік құралдарымен жасалатын қылмыстық теріс қылықтар сот-медициналық сараптаманың тиісті түрлеріне жатады. Егер сарапшының қорытындысында адамның кінәсінің жоқтығы көрсетілсе, бұл жағдайда мұндай зардаптың болуын болжау мүмкін болмаған немесе күтілетін зардапты техникалық немесе физикалық құралдармен болдырмау мүмкін болмаған сияқты, онда кінәнің жоқтығы танылады, сондай-ақ мұндай қылмыстық іс қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болмауына байланысты тоқтатылады. Мұндай сараптамалық қорытындыны алу үшін сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам немесе сотталушы сарапшымен келіссөздер жүргізе алады, дегенімен Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 420-бабында сарапшының немесе маманның көрінеу жалған қорытындылары үшін қылмыстық жауаптылық белгіленген.

Болмашы зардаптарға әкеп соғатын қылмыстық теріс қылықтар үшін жауапкершіліктен босатудың мұндай мүмкіндіктерін ұсына отырып, жоғарыда аталған қылмыстық-құқықтық тыйым салуды оның негізділігі тұрғысынан қарастырған жөн. Мәселе жәбірленушінің тілегін ескеру және соның негізінде қылмыстық жауапкершілікке тарту немесе босату туралы шешім қабылдау туралы болып отыр. Басқаша айтқанда, болмашы зардапқа әкеп соқтырған қылмыстық теріс қылық істері бойынша зәбір көрген адам зиянды өтеу және кінәлі адамды жауапкершіліктен босату түріндегі өтемақы алуға тілек білдіруі мүмкін. Мұндай жағдайда кінәлі тарап жәбірленушіге көмек көрсете отырып, Қылмыстық кодекстің 63-бабына сәйкес соттан бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаға не шартты түрдегі сынақ мерзімін сұрауға құқылы. Заң шығарушыға заңда рұқсат етуші немесе тыйым салатын нормаларды тек бір істің мән-жайы бойынша белгілеу мүмкін еместігін айту керек. Заңнамалық шешімде іс-әрекеттің қоғамға әлеуметтік қауіптілігі ғана емес, сонымен бірге жауапкершілік мөлшері мен түрінің пропорционалдылығы, дифференциациялылығы мен әділдігі, сондай-ақ заңды жауапкершіліктің әлеуметтік салдары ескерілуі тиіс. Ақырында, барлық қылмыстық-құқықтық құбылыстарды бір істің нақты белгілеріне байланыстыру мүмкін емес. Бұл сынның негізділігі мынада: мейлі

абайсыздықпен жасалған, мейлі қасақаналықпен жасалған қылмыстық теріс қылықтардың барлығын мас күйінде, моральдық жағынан азғын адамдар жасамайды. Ал қылмыстық заң қылмыстық теріс қылықтардың болмашы зардаптарын ескере отырып, басқалардан, яғни онша ауыр емес, орташа ауыр қылмыстардан еш айырмашылығы жоқ болса да, бір іс-әрекет сияқты қарамайды. В.Н. Кудрявцев былай деп жазады: «Заң мінез-құлықты дәл әлеуметтік мақсаттар мен мүдделер үшін реттейді - тек осы жағдайларда ғана мінез-құлықтың техникалық нормалары бір уақытта әлеуметтік және құқықтық нормаларға айнала алады. Өйткені белгілі бір мінез-құлықтың құқықтық нормаларда оңды құқықтық бекітілуінің әлеуметтік негізі оның әлеуметтік мүмкіндігі, пайдалылығы мен қажеттілігі болып табылады» [2, 8 б.].

Егер жәбірленген адам екеу болса, мұндай жағдайда мәселені жалпы ереже бойынша шешу керек, яғни қылмыстық жауаптылықтан босатудың бір негізі қылмыстық теріс қылық жасаған адамның жәбірленушімен татуласу фактісі болып табылады, тиісінше, кем дегенде бір жәбірленушімен татуласу фактісінің болмауы татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату үшін негіз болып табылмайды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, заң шығарушының бұл көзқарасы Қазақстан Республикасының қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының қазіргі даму бағытына қайшы келетінін атап өтеміз, өйткені қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасындағы көптеген өзгерістер жауапкершіліктің оң түрлерімен байланысты. Бұған мысал ретінде дауды медиация тәртібімен реттеу, кінәсін мойындау туралы келісім жасасу, қылмыстық әрекетті тоқтата тұру немесе қылмыс туралы билікке өз еркімен хабарлау салдарынан қылмыстық жауаптылықтан босату, заң бойынша қылмыстық әрекеттер аяқталған деп есептелсе де. Қазақтың көне мәтелінде «даудың түбі бітті» немесе «даудың мақсаты - бітімге келу» дейді. Жақсы әзірленген татуластыру механизмі үш тараптың: жәбірленуші, құқық бұзушы және қоғамның қажеттіліктерін ескереді. Мұндағы қатысушылардың өзара тәуелділігі өте маңызды». [3, с. 61]. Осы орайда Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің баптарында қарастырылып отырған қылмыстық теріс қылықтар үшін қылмыстық жауаптылық шаралары ретінде тағы да қандай жаза түрлері қамтылуы тиіс деген сұрақ туындайды.

Соңғы жылдары жаза ретінде айыппұлға басымдық беру үрдісі байқалады, өйткені бұл жаза қолданудағы шетелдік тәжірибеге сәйкес келеді, сондай-ақ нарықтық жағдайдағы қоғамның табиғаты болар. Бұл бағыт, ең алдымен, кәсіпкерлер санын арттыруға қызығушылық танытатын қазақстандық қоғамның қазіргі экономикалық дамуы тұрғысынан да негізделген деп саналады. Алайда, мәселенің бұл шешімі бізге сәтті болғанын байқауға болады, өйткені болмашы зиянға әкеліп соққан қылмыстық теріс қылықтар үшін айыппұлды, бас бостандығынан айырумен байланысты емес басқа да жазаларды белгілеу жазаның қылмыстық құқық бұзушылықтың сипатына сәйкес болуы туралы талапқа сай келіп тұр. Сонымен қатар, айыппұл түріндегі санкциясы бар қылмыстық теріс қылықтардың санын көбейтуді жақтаушылар үндеуінде құқық бұзушыларға айыппұл салу арқылы мемлекет қазынасын толтырудың орындығы турал қолдайтын мәлімдеме жасауға болады. Әрине, бұл мемлекеттің экономикалық қабілеттілігін арттырудың ең тиімді нұсқасы емес. Оның үстіне жазаның бұл түрі жәбірленушінің мүдделері мен қажеттіліктерін ескермейді, яғни айыппұл ретінде төленген барлық сомалар мемлекет қазынасына аударылады. Дегенімен, кейбір қылмыстық теріс қылықтардың сипатын ескере отырып, қылмыстық заңдағы айыппұл қажетті деңгейде болуы керек.

Кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін, әсіресе абайсызда болмашы зиянға әкеліп соққан қылмыстық теріс қылықтар үшін жазаның сәйкестігін талқылағанда, біз жазалар қатарына қазақтың әдет-ғұрып құқығында болған «айыпты» (сөзбе-сөз «айып») енгізуді ұсынамыз. Қазақтың әдет-ғұрып құқығында «айып» қылмыстық жазаланатын әрекеттерге де, азаматтық құқыққа қатысты әрекеттерге де қолайлы болған. Қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып заңында басқа рудың адамдарына қатысты себепкер болған болмашы зияндар үшін жазалардың тізбесіне «құн» деп аталатын өтемақы мен тұтас «айып» баспалдақтары кіретіні бәрімізге белгілі. «Айыптың» сатысы немесе өлшемі жәбірленген адамның атқаратын қызметіне және адамның жынысына байланысты анықталған. ТМД елдерінің арасында Қырғыз Республика-

сының қылмыстық заңнамасында жаза түрі ретінде өтемақы - «үш еселенген айып» бар. Қырғызстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 45-бабының 3-бөлігіне сәйкес үш еселенген айыптың екі бөлігі материалдық және моральдық зиянды өтеу ретінде жәбірленушінің пайдасына, ал үшінші бөлігі мемлекет пайдасына өндірілу туралы шешім қабылданған. Үш еселенген айыбын төлеуден жалтару түзеу жұмыстарына, бас бостандығын шектеуге не Ерекше бөлімнің [4] тиісті бабының санкциясында көрсетілген мерзімге бас бостандығынан айыруға ауыстырылады. Ұсынылған жазаны «күн» деп атағымыз келмейді, өйткені адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтары, денсаулығы, өмірі ақшалай бағамен баға жетпес. Күн» ұғымы сөзбе-сөз «адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтары, денсаулығы, өмірінің құндылығы» дегенді білдіреді, оны қазіргі қоғамда жүзеге асыру мүмкін емес. Оның орнына «айып» ұғымы, біріншіден, айыпты адамның жәбірленген адамның өзі, туыстары мен қоғам алдындағы кінәсін, екіншіден, жәбірленушіге келтірілген залалды «айып» түрінде өтеу міндеттемесін, үшіншіден, туындаған жанжалды бітімгершілікпен шешуге қол жеткізуді білдіреді, ең соңында, төртіншіден, жәбірленушілердің пікірлері мен тілектерін ескере отырып, жазаны заңнамалық тұрғыдан белгілеу және қолдану.

Неге қазақтың жалпы әдет-ғұрып заңын зерттеп, сол жерден қазіргі заңды жетілдіруге әбден лайық, пайдалысын алмасқа.

Біз бұл жазаны Қырғызстандағыдай «үш еселенген айып» деп атағымыз келмейді, өйткені абайсызда адамға болмашы моральды зиян немесе денсаулығына зиян келтіргені үшін айыптың мөлшері заңды түрде қомақты сома ретінде белгіленуі керек деп есептейміз және кейбір азаматтар үшін бірден мүмкін емес болуы мүмкін және мемлекет мұндай жазалардан пайда табуға араласпауы керек.

Біз бұл ұсынысты орынды деп санаймыз, өйткені соңғы жылдары халықаралық тәжірибеде жәбірленуші мен қылмыскер арасындағы қарым-қатынасты бейбіт жолмен реттеуге бағытталған белсенді қадамдар байқалуда. Бұған мысал ретінде АҚШ-тың Қылмыстық сот төрелігі жөніндегі ұлттық комиссиясының есебін келтіруге болады, онда бас бостандығынан айыру жазасын қысқартып, оның орнына қоғамда сотталғандарды оңалтуға көңіл бөлу қажет, - деп есептейді [5, 319-324 б.]. Біріккен Ұлттар Ұйымы да сондай-ақ өз құжаттарында «жәбірленушіге жасалған әділетсіздікке назар аудару қылмыскерге неғұрлым тиімді тежеу құралы болуы мүмкін және жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеуге көбірек сәйкес келеді» [6] деп атап көрсетеді. Көтеріп отырған мәселемізге ыңғайлы болғаны Қазақстандық заңнамалық тәжірибеде 2011 жылдың 28 қаңтарында «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Жоғарыда аталған заңның 1-бабына сәйкес, жеке және (немесе) заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын, сондай-ақ онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар туралы істер бойынша, қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы, қылмыстық сот өндірісін жүргізу барысында қаралған даулар (жанжалдар), егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше көзделмесе және атқарушылық іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар медиация тәртібімен қаралады.

Бұл «айып» пен онымен байланысты жауапкершілік шараларының, яғни айыппұл түріндегі жаза мен медиация институтының арақатынасын нақтылау туралы маңызды сұрақ тудырады.

Айып та, медиация да тараптар арасындағы қатынастарды бейбіт жолмен реттеуге бағытталғанымен, олардың мақсаттарында бірнеше ерекше белгілер бар. Олардың ерекше белгілері келесідей. Біріншіден, оларды бөлу саласында «айып» тек қылмыстық істерге қатысты болса, медиация қылмыстық істердің жоғарыда аталған санаттарымен қатар азаматтық, отбасылық және еңбек істеріне қолданылады. Екіншіден, өтініш нысанында медиацияны медиаторлар қолданады және тиісінше, медиатордың шешімі жаза болып табылмайды, ал «айып» түріндегі жазаны соттар тағайындайды. Үшіншіден, құқықтық салдар тұрғысынан медиация соттылыққа әкеп соқпайды; «Айып» өтемақы төленгенге дейін соттылығын сақтайды. Төртіншіден, сыйақы алу кезінде медиатор көрсеткен қызметі үшін ақшалай өтемақы алады, бірақ сот ондай сыйақы алмайды; жәбірленушіге айыптың барлық сомасы төленеді.

Айыппұл мен айыптың ерекшелігі олардың ақшалай көрінісінде жатыр және олар әрқашан кінәлі жақтан өндіріп алынады. Олардың келесі ортақ белгісі - кінәлі тараптың заңмен белгіленген мерзімде өз еркімен төлем жасауы. Тиісінше, жаза мерзімін белгіленген мерзімде орындамау тағайындалған жазаны айыппұлға ұқсас жазаның неғұрлым қатаң түрімен ауыстыруға әкеп соғады. Бұл екі жаза да жазаның негізгі түрі ретінде қолданылады және олардың мөлшерін сот жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығын және сотталған адамның материалдық жағдайын ескере отырып белгілейді.

Олардың айрықша белгілері: біріншіден, айыппұл мемлекетке төленеді, ал айып зардап шеккен тарапқа төленеді; екіншіден, айып сомасы айыппұл сомасынан көп. Себебі, айыппұл қылмыстық құқық бұзушылықтың көптеген түрлеріне, әсіресе қоғам өмірінің әртүрлі салаларында белгіленген ережелерді бұзуға байланысты тағайындалатын болса, ал айып тек адамға моральдық зардап немесе денсаулығына зиян келтіруге байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарға тән.

Егер заң шығарушы бұрынғысынша қылмыстық құқықтың қазіргі ұстанымын ұстанғысы келсе, онда бұл мәселені қылмыстық-құқықтық шаралар арқылы шешуге болады, яғни кінәліні қылмыстық жауаптылықтан босатпай және жәбірленушінің залалды өтеуге ұмтылысын ескере отырып, қылмыстық істі бітімгершілікпен шешуге болады. Алайда, мұндай реттеу әдісін қолдану үшін Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында жазалар қатарына «айып» деп аталатын тиісті жаза түрін енгізу қажет.

Қорытынды

Жалпы алғанда, қылмыстық теріс қылық институтын енгізу қылмыстық заңнаманы ізгілендіру мен оның тиімділігін арттыруға бағытталған оң қадам болып табылады. Дегенмен, бұл реформаның толыққанды нәтижесін қамтамасыз ету үшін құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру мен заңнаманы одан әрі жетілдіру қажет.

Құқықтық мемлекет құру жолында қылмыстық заңнаманы жетілдіру және оны ізгілендіру - маңызды мәселелердің бірі. Осы бағыттағы реформалардың бірі ретінде қылмыстық теріс қылық ұғымының қылмыстық заңнамаға енгізілуі айрықша мәнге ие. Қылмыстық теріс қылықтарды жеке санат ретінде қарастыру құқық бұзушылықтардың ауырлығы бойынша саралануын қамтамасыз етіп, жазалау жүйесін оңтайландыруға ықпал етеді.

Мақалада қылмыстық теріс қылық ұғымының мәні, оның қылмыстық заңнамаға әсері және жазалау жүйесін реформалаудың алғышарттары жан-жақты талданып, сонымен қатар, осы институттың құқықтық табиғаты мен оның құқық қолдану тәжірибесіндегі маңыздылығы қарастырылды.

Авторлардың үлесі

Төлеген А.Е. зерттеу тақырыбын айқындап, ғылыми тұжырымдаманы әзірледі, қылмыстық теріс қылық ұғымын енгізудің негізгі алғышарттары ретінде қылмыстық және әкімшілік құқықтың шекарасын нақтылады, мақаланың негізгі мәтінін жазды және қорытындыларын қалыптастырды.

Калкаева Н.Б. ғылыми дереккөздерге шолу жасап, нормативтік-құқықтық материалдарды жинақтады, зерттеу нәтижелерін жүйелеуге және мақаланың мазмұнын редакциялауға үлес қосты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Джекебаев У.С. Основные принципы уголовного права Республики Казахстан. Сравнительный комментарий к книге Дж. Флетчера и А.В. Наумова «Основные концепции современного уголовного права». - Алматы: Жеті Жарғы, 2011. - 256 с.*

2 *Кудрявцев В.Н. Право и поведение. - М.: Юридическая литература, 1988. - 192 с.*

3 *Омарова И. Примирение в уголовном праве: освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим // Закон и право. - 2018. - № 7. - С. 60–61.*

4 Қырғызстан Республикасының 1997 жылғы 1 қазандағы № 68 Қылмыстық кодексі (12.08.2025 жағдай бойынша өзгертулер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. - Кіру режимі: <https://cbd.minjust.gov.kg/3-10/edition/920090/ru> (өтініш берген күн: 04.02.2026).

5 Роджерс Р. Исследование новых видов наказания в исправительной системе США // Криминологические исследования в мире. - М., 2005. - С. 58.

6 Документ ООН A/CONF.87/16/Add.1 Шестого Конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. - Каракас, 1980.

References:

1. Zhekebayev U.S. *Osnovnoy printsip ugovnogo prava Respubliki Kazakhstan. Sravnitel'nyy kommentariy k knige Dzh. Fletchera i A.V. Naumovoy «Osnovnyye ponyatiya sovremennogo ugovnogo prava».* - Almaty: «Sem' khartiy», 2011. - 256 s.

2. Kudryavtsev V.N. *Pravo i povedeniye.* - М.: Pravovaya literatura, 1988. - 192 s.

3. Omarova I. *Primireniye v ugovnom prave: osvobozhdeniye ot ugovnoy otvetstvennosti v svyazi s primireniyem s poterpevshim* // *Pravo i pravo.* - 2018. - № 7. - S. 60-61.

4. *Ugovnnyy kodeks Kyrgyzstanskoy Respubliki № 68 ot 1 oktyabrya 1997 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 12 avgusta 2025 g.) [Elektronnyy resurs].* - Rezhim dostupa: <https://cbd.minjust.gov.kg/3-10/edition/920090/ru> (data dostupa: 4 noyabrya 2026 g.).

5. Rodzhers R. *Issledovaniye novykh vidov nakazaniy v ispravitel'noy sisteme SSHA* // *Kriminologicheskiye issledovaniya v mire.* - М., 2005. - S. 58.

6. *Dokument OON A/CONF.87/16/Add.1 Shestogo Kongressa OON po predotvrashcheniyu prestupnosti i obrashcheniyu s pravonarushitelyami.* - Karakas, 1980.